

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 67 (1953)

Artikel: A nun ais tuot or que chi glüscha... : (Baderleda istorica)
Autor: Gross, Mario
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-220790>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 02.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

A nun ais tuot or que chi glüscha...

(Baderleda istorica)

Da Mario Gross

L'artichelet seguaint ais sortieu d'üna baderleda ch'eu avet avaunt qualche ans aint il ravuogl da la Ladinia a Turich. Eau d'he abstraho consciantamaing da cronologias memma minuziusas, chi dvauntan cò e lo süttas, süttischmas, ma d'he pruvo da vivificher tscherts fats passos tres la realited d'acziuns d'üna vouta. Reviver il passo nu voul dir unicamaing e saimper darcho as glorie dals antenats e da lur sen patriotic, ma bain in prüma lingia pruver d'incler que chi eira üna vouta preschainta vita, cretta e fiduzcha, mo eir sula anguoscha e desperaziun da generaziuns passedas. Memma suvenz forsa vzains nus adüna darcho be las paginas d'istorgia da nossa patria da sen plain d'entusiassem e vanaglorgia per il «bun temp vegl», paginas e fats istorics chi faun our da mincha confedero passo ün eroe plain dignited, chi ans lascha resentir taunt visibelmaing che epigons svantüros cha nus insè essans. Nus schmanchains taunt facilmaing ch'eir quels umauns passos amaivan ed ödiaivan, vivaivan lur vita cun ardur e forsa grandas chafuollezas da sentimaints pürs ed impürs, e cha na tuot que chi glüscha no vers nus da temps passos nu saja or glüschant e genuin. Ma entrainsa in materia!

Aint in ün tschantamaint schlarinot dal 1654 d'he eau chatto ils seguaints plets latins chi, tradüts in rumauntsch, dschessan ca.: «Umaun, algorda't, ledscha ais d'onurer l'ordinaziun da Dieu, e vaira liberted ais d'observer la ledscha». Scrit ho quists plets il predichant da Schlarigna da quella vouta, ün tschert Pol Battaglia. Quista fuorma da sentenzcha pudess esser in sia expressiun taunt simpla, ma concisa e profuonda güsta taunt bain ün prodot d'ün Blaise Pascal, chi vivaiva e pensaiva da l'istess temp in Frauntscha.

Ed uossa fatsch eau già ün sagl inavaunt da 300 ans. Nus Svizzers moderns crajains sainz' oter da savoir interpreter quist pled plainamaing, l'adattand a nossas relaziuns e penser. Liberted e ledscha ais per nus grosso modo bain ün' unica noziun, la sostanza da nos fer e lascher. Essans nus però vairamaing scu pövel e singul adüna trapanos dal vair ideel da la liberted, nu vzains nus suvenz be nossa liberted persunela scu accumulaint, liberted scu «instrumaint» per raggiundscher interess egoistics e schmanchains cò e lo darcho, cha liberted e dret significhan in lur ultimas consequenzas «dovair», forsa apunto quel dovair d'observer e d'onurer plainamaing la ledscha da Dieu.

In nos temp da las confusiuns terminologicas a regard noziuns fundamentelas, saro que bain greiv da chatter per il pled «liberted» per exaimpel ün numneder generel, chi savess satisfar ost e vest e süd e nord, u alura stuvevans svier vi sül champ filosofic e pruver da normaliser que in plects descendents, ascendents ed immanents per ch'üngün nun inclegia pü ünguotta, pruver da trer tuot ils registers filosofics da l'antica fin a noss dis, ed eau füss sgür ch'ün chattess ün tschert applaus da püra stupefacziun. Ma eau vögl schinager svess mia gnierva e turner inavous tar quel prüm pledin già cito cò sur: «Umaun, algorda't, ledscha ais d'onurer l'ordinaziun da Dieu, e vaira liberted ais d'observer la ledscha». Cu stu ün interpreter quella sortida, quella mentalited per quella vouta, scritta d'ün vschin d'üna vschinauncha autonoma engiadinaisa? Sgür ais: tuot otramain da que cha nus crajains l'an 1953. Nus nu stuvains schmancher üna chosa: l'an 1653 eira sto l'an da la granda guerra dals purs in Svizzra, la pü granda revoluziun chi avaiva buleverso fin quella vouta la Confederaziun, scha nus abstrahains dals scumpigls locals grischuns, e chi ho fat palais in ün cuolp quaunta sumbriva chi regnaiva in tschertas valledas: signuors cunter cuntadins, aristocrazia d'eredited cunter drets dal pövel, citeds cunter pajais, que ais skizzo in stil telegrafic quels evenimaints. Que ais il temp da Schibi e Leuenberger, il temp dals purs da l'Entlebuch e l'Emmental, chi glivra cun üna sconfitta paura, dschainsa aviertamaing sainza vulair imbellir, sconfitta dal pövel e cun la fortificaziun da l'otra vart da las regenzas aristocraticas e lur tendenzas absolutas. Spieghedamaing vain rinfurzedas cotres indirectamaing naturelmaing eir la pussanza da las vschinaunchas autonomas in nos

chantun, saimper dapü a disfavour dals uschenunos «fulasters», chi sun costrets da mner in tscherts cumüns vita d'umaun da seguond uorden. Las vschinaunchas asgüran saimper dapü lur drets tres ledschas. U cu füss da declarer otramaing ün'ordinaziun dals 20 settember 1657 dals vschins schlarinots chi delibereschan cun unanimited da vuschs «Vschins da Noeff nu paun gnir prains aint» e que cun expressa declaraziun, cha sch'ün vulesse fer üna proposta d'accepter ün fulaster per vschin «chia quella persuna saja priveda da sieu hegian Uschinedi et plü inavaunt da la mitaed da sia facultet». E che dschainsa e nu do que ün poïn da penser sch'ün oda, cha quist ordinaziun dal 1657 gnit revocheda a Schlarigna pür l'an 1824? Na na, nus nu pudains interpreter il pled apparentamaing taunt ideel da nos bun rav. Battaglia memma cun identificaziun libe-rela a la Pascal. Forsa, eau di forsa, eira que identic cul pü nair conservativissem vschinel e be passo spiertelmaing e sainza ils minims impegn speravi la fuschina dal liberalissem u simlas tendenzas, chi avaiva però survgnieu ün cuolp decisiv apunto aint illas guerras da la Svizzra bassa cunter ils cuntadins. Perche pür ca. 150 ans pü tard dvantaiva il pled «liberted» possess pü generel.

Ma giainsa ün pass pü inavaunt, e nus arrivains a l'epoca inua cha regnaiva in Frauntscha «le roi-soleil», Louis il XIVevel, chi dvantaro il prototip da l'absolutissem cun sia famusa sortida «l'état, c'est moi», quel raig cun qualiteds extraordinarias e famusas d'üna vart. Eau m'impais cò, cu ch'el sustegna direct- u indirectamaing ils litterats ed artists da sieu temp, ün Racine, ün Boileau, ün La Fontaine ed eir ün Molière, cu ch'el protegia l'academia francesca, l'academia da las ciencias e. u. i. El ho granda stima e respet per uschè dir da tuot que chi ais u as muossa e nomna talent. Louis il XIVevel avaiva vairamaing il gust per il grand ed il nöbel. Da l'otra vart ais el però eir quel chi prepara in üna fuorma plaunet, plaunet e bain inclet na consciaint da sieu agir — perche el ais ün mez Dieu — la burrasca spiertela la pü enorma chi passaro suravi e tres l'Europa: la revoluziun francesca. Louis il XIVevel chatscha sieu pövel tres innumbrablas guerras vers poverted e sclavitüd. Suot sia regenza ais steda la Frauntscha ardaint a 33 ans cumpiglieda in differentas guerras! In nossa Svizzra nu succeda in que temp güsta bger, ün as zaclina ün poet intuorn auncha pervi da las ideas da reformaziun e cunterreformaziun, lascha cha'l Segner

saja ün bun Dieu, dvainta eir sün champ protestant ortodox, e dal rest as laschan gurbir noss confederos darcho pü cu mê scu mercenaris, chi portan lur pel a marchò per signuors esters, inchaschan pensiuns e daun bainischem da la cua, s'orientand tuot seguond bsögn ed opportunitèd spezhelmaing vers Paris, Vienna u Olanda. E cò ais uossa arrivo il mumaint da fer üna pitschna posa. Que ais forsa dvanto indispensabel da sclerir ün puonch cardinel per cha nossa «marcha tres il temp» dvainta pü reela, pü inclegiantaivla. Ed eau pudess cumpiglier il seguaint forsa il meglder suot il titul «epoca da mercenaris a la fin dal 17avel, e cumanzamaint dal 18avel secul».

Que pera bod, scu scha las lias svizzras nun avessan imprais ünguotta dal passo in regard als servezzans da mercenaris, schi dafatta schmancho tuot — Marignano staiva in taunta luntanezza bod irreela! Pü cu mê desdrüaiva l'interess persunel n'importa che politica. Las pensiuns secretas chi fluivan per ex. quella vouta in Svizra davart dal «roi-soleil» illustreschan ün poet quist penser ed agir da que temp — il «bun temp vegl!» Las indicaziuns seguaintas rapreschaintan be üna part, be ün pitschen sectur da quist chapitel poch edificiant. Ün dal agents reels in Svizra avaiva sia residenza a Solothurn. El dvainta important eir per ün'otra indicaziun ch'èau gnaro a fer, perque il preschaint eau cun sieu nom: el purtaiva il titul lusingiant da marquis de Puysieulx. A quel ingrazchainsa traunter bger oter eir seguaint relasch da documentaziun: «Etat de la dépendance faite en Suisse. Pour le service du Roy, depuis le 1er janvier 1704 jusqu'au 1er août...», dimena per set mais. Eau d'he extrat cò be qualche exaimpels chi nu claman ad üngüna ulteriura spiegaziun, lur lingua discuorra svesc cleramaing avuonda, lingua plaina da perfidia, ma raps haun già adüna agieu la pussanza da corrumper las megldras üsaunzas e la dignited da l'umaun:

1. Ad ün sgnr. Fleckenstein da Lucerna per ch'el nun accepta la piazza scu cumandant da rgt. da truppas savoyardas glivras 562.—
2. A sgnr. Pfyffer, Lucerna, per ch'el nun accepta il gro da tenent-colonel in servezzan savoyard » 225.—

3. A sgnr. Scholar in Uri, per ch'el sintermetta cunter il gurbir sudos a favur dal dücha da Savoya	glivras	1225.—
4. A sgnr. von Flue in Unterwalden per medem scopo	»	600.—
5. A sgnr. von Flue per ch'el possa fer propaganda per el scu mastrel d'Unterwalden	»	500.—
6. A sgnr. Reding, Sviz, per ch'el possa fer propaganda per el svesc scu mastrel da Sviz	»	1350.—
7. A sgnr. Dürler, magistrat da Lucerna, per l'oblier a servezzans vers la Frauntscha	»	3000.—
8. A dif. particulers a Basilea per pruver da'ls stacher da lur cretta refurmeda	»	950.—
9. Ad ün singul magistrat da Basilea, sgnr. Balth. Burckhardt	»	1000.—
10. Au Sir Von Roll de Zurich (sans quittance)	»	1000.—
11. A la veuve Tillier de Berne qui rend des services très utiles	»	1200.—
12. A sgnr. Schaffhauser per duos persunas da Berna, chi am tegnan «au courant» da que chi's passa aint il Cussagl secret da Berna	»	900.—
13. Ad ün hom da Losanna, chi m'annunzcha ils noms da Bernais chi acceptan servezzans da mercenaris tar il dücha da Savoya	»	400.—
14. Ad ün oter da Vevey, chi m'annunzcha che chi's passa aint il Vad	»	400.—
15. A sgnr. Orelli da Turich, chi sto in comunicaziun secreta cun il secretari da l'ambaschadur inglais	»	460.—

Ed uschè inavaunt, l'import s'amunta per 7 mais
a glivras 27 572.—!!

Eau stögl operer melavita auncha ün cuort mumaint cun cifras, ma per pudair l'istess realiser quists imports numnos e'ls mner in üna tscherta relaziun ais que absolut necessari. Que nun ho üngün sen ch'eau m'exprima uossa in frs. svizzers dal 1953, per dir che cha quellas pensiuns indichedas rapreschaintan in valur moderna. Tscherts oters conguelns ans avriron però bain ils ögls. Eau pigl be l'exaimpel dal simpel mercenari da quella vouta. Che guadagnaiva

quel? Armas e vstieus dals sudos giaivan a charg da la cumpagnia inua ch'el eira incorporo. Sieu sold, dimena sieu guadagn, importaiva *desch glivras per mais*, cun quellas stuevaiva el però procurer svesse sieu manger. In ün an survgniva ün mercenari dimena tschient e vainch glivras quintedas — congualains quist import cun quels indichos cò sur suot nr. 6 e 7 — alura inclegiains l'infama discrepanza chi regnaiva traunter il servezzan scu tel e las manipulaziuns da propaganda chi's passaivan davous las arains da quists sudos. Sajans vardaivels: nus stuvains considerer d'üna vart l'istess, cha il servezzan da mercenari scu tel eira vairamaing ün factur positiv economic per nossa Confederaziun, ma schmancher nu vulainsa neir cha da l'otra vart ais el sto tauntas e tauntas voutas ün factur dal tuot negativ in chosas morelas — que saro auncha da musser. La dumanda zieva ils mercenaris e lur numer ais bain eir importanta. E quella po gnir risposta seguaintamaing scha nus pigliains la basa dal 1700 (cf. cifras pü exactas evtl. W. Bickel «Bevölkerungsgeschichte und Bevölkerungspolitik der Schweiz», sortieu 1947 aint il ciclus «Forschung und Leben», Büchergilde Gutenberg) Frauntscha = 11 regimaints, in servezzan ollandais staivan 5—6 rgt., tar il dücha Savoyard serviva 1 rgt., servezzan imperiel = 2 rgt. ed in Spagna ca. 3 rgt. Que fess ün totel da ca. 40—50 000 sudos mercenaris e vuol dir pü inavaunt da 4—5 % da la populaziun svizzra da quella vouta. Ün pitschen mumaint m'ho que stimulo da trer tscherts conguel statistics cul di d'hoz, e d'entrer cun que cumplettamaing in materia politica militera, eau m'he però savieu redscher, perche ad ais auncha bger oter da dir. Ma da quista objecziun nu poss eau desister: la Svizzra nun avess agieu in que mumaint ed in cas urgent svesse avuonda sudos per defender la patria — eau se, ün vzaiva aint il servezzan mercenari spars our ün poet suravi tuot las cuorts reelas d'Europa ün mumaint fich resistant ed efficace per l'egna neutralited, taunt curius cha que eir pera. Bainschi eira tuot fixo e pacto aint il uschenumno «Defensionale» dal 1668, chi prevzaiva in cas da prieveil üna prüma clameda activa cun 13 400 homens, a la quela füssan seguidas üna seguonda e terza clameda cun l'istessa cumposiziun. Ma enormamaing bgers sudos figüraivan be sül palperi — in vardet servivan els dalöntschi davent da lur patria a signuors esters scu mercenaris per quel sold ridicul da niauncha mezza glivra al di!

Turnain però inavous tar quella indicaziun da las pensiuns e l'import da las 27 572 glivras. Que sun uossa però be expensas, sch'eau las poss numner uschè, laterelas, inufficielas, be suot la maun vi e be per üna part da la Svizzra e be d'üna cuort reela, bain-schi importantischma per la Svizzra. Las pensiuns ufficielas fluivan directamaing da Paris. Pudains nus ans metter avaunt che flüm d'or chi fluiva da las otras cuorts d'Europa in Svizzra? Eau craj, üna pitschna idea savaronsa uossa bain ans fer. Per nos chantun Grischun nun he eau melavita auncha pudieu m'approfundir pü exactamaing in quistas relaziuns spezhelas — pel mumaint be taunt. Que nun eira ünguotta meglder, anzi, in tscherts regards ed in proporziun a la populaziun forsa auncha pês. U che crajainsa, e cu tuna que a nossas uraglias, sch'eau citesch verbelmaing que ch'eau chattet in ün'ouvra d'istorgia svizzra dal 1822 («Vögelins Geschichte der schweiz. Eidgenossenschaft», tom 3, p. 287), inua vain discurriu d'ün dals prominents Grischuns vers 1700, ün tschert pres. Hercules von Salis-Seewis: «... Durch ihn teilte man in tiefster Stille alljährlich 12 000 Livres französische Pensionen in Graubünden aus. Ein Solothurner Wechselhaus sandte dieses Geld, wie leichte Handelsware gepackt, durch zuverlässige Leute an Salis, der dem Übersender nichts weiteres antwortete als, ‚er habe die Mousse-line empfangen‘, und hernach den Sündensold denen verteilte, welchen der Klang schnöden Geldes werter war als Ehre und Vaterland...»

Ün raz da sulagl in taunta s-chürdüna ais alura bain, cur ch'ün inscuntra immez tauntas persunaliteds pü u main integras ad homens da character pü elevo, chi nun as laschaivan svier tres raps e tituls dad ün böt arcugnuschieu scu güst. Üna tela persuna stu esser steda il Bernais Joh. Friedrich v. Willading, ün confedero dals pü potents da sieu temp. A sia onur saja dit seguaintamaing: nos cuntschaint agent frances a Solothurn registrescha cun displaschair in ün relativ memorial al raig traunter oter, discurrind da Willading: «... Il possédait d'ailleurs une grosse fortune, il était beaucoup trop riche pour se laisser corrompre comme les autres...!» Cha Willading eira per ex. declaro inimih da la cuort francesa e favurisaiva exclusivmaing las tendenzas imperielas a Berna as po però spiegher plainamaing in trand in consideraziun la pusiziun politica da Berna scu cited. Quista istorgia mness però ün pô our dal

ram dal böt ch'èau am. det, ed èau stögl perque surlascher a minchün da crajer a que u na. Nus vulains be registrar cun plaschair, cha na tuot il penser ed agir da noss vegls confederos dal «bun temp vegl» nun eira materialiso. Que daiva bellas e lodablas excepziuns chi demuossan, cha l'amur e'l sen da liberted nun eira auncha dal tuot pers, fand unicamaing piazza a la cuvaida da l'or. Ma darcho ün' otra curiusa pagina d'onur ed istorgia svizzra s'evra davant nus, scha perseguitains pü minuziusamaing la vita e l'operer d'ün oter prominent Bernais da que temp. Sieu nom ais: Hieronymus u Jérôme d'Erlach 1667—1748. Natürelmaing ch'el eira eguel a taunts da sieus perdavaunts uffizchel mercenari, üna persunalited considereda lung temp scu model da virtüds civilas, militeras e privatas. Ün po, craj èau, admirer eir auncha hoz il grand monumaint da quist hom aint illa baselgia da Hindelbank sper Berna. Sch'ün cugnuoscha però la vita da quel, al quèl giaiva taunta onur, alura craj èau, ch'ün commentar saja superfluo che ch'ün stögglia incler suot üna tela «onur». In stil cuort seguan tschertas episodas our da sia vita: sieu servezzan mercenari cumainza'l tar la guardgia svizzra a Paris cun 13 ans. Alura il chattainsa in ün regimaint d'ün da sieus cusdrins al süd da la Frauntscha, regimaint, chi eira destino cun oters insembel per operer vers la Catalogna spagnöla. Stu esser, cha militericamaing s'hegia Jérôme d'Erlach distint, perche el munta ün s-chelin zieva l'oter da quista ierarchia militera. Onur a chi onur pertuocha — fin cò füss tuot in uorden. Oters fats daun da penser pü profuondamaing, e per ün mumaint bandunains nus eir il champ militèr e seguins ad ün resentir main guerresc. Que stu esser cha Erlach hegia düraunt sia champagna cò sur descritta pers sieu cour e sentimaint vi dad üna bella giuvna da Roussillon, vschi-naunchetta e töchet pajais aint illas Pireneas. El stu esser taunt in-amuro ed imprometta la maridaglia. Èau nu quint que our da spüra sensaziun — ma nus stuvains savair que, perche las consequenzas chi resultaron landrour saron fatelas. Quista impromischiun e rela-ziun avet nempe tschertas consequenzas — dschainsa fisiologicas. Cun che charme s'exprima ün text frances ch'èau citesch cò, per mantgnair quella tscherta finezza francesa, ed alura eir già our dal motiv, cha tuot succedet in Frauntscha dal süd, dimena: «... Après quelques mois la compagne d'Erlach éprouva la nécessité de régulariser une situation embarrassante, mais pour des raisons inconnues,

Jérôme d'Erlach ne put l'épouser à ce moment là...!» Ed uschè nascha l'an 1693 a Perpignan üna mattina, chi survgnit il nom da Françoise d'Erlach, scu sia mamma giuvenila e declareda ufficielmaing scu «fille de Messire Jérôme d'Erlach et de Françoise d'Erlach». A Berna üngün nu so, ma neir ün pitschen pledin da quista istorgia d'amur — il büocratisssem da stedi civil nu funcziunaiva quella vouta pera suravi cunfins. Traunter duos cumbats da l'an 1694 ho lö a la fin la maridaglia da Jérôme cun sia Françoise, zieva cha Erlach s'avaiva stacho da sia cretta refurmeda, survgnieu instrucziun religiosa spezhela e renunzcho tres güramaint a sia eresia. Ün po perseguiter quist cas aint ils registers parrochiels da Perpignan. Erlach nu s'avarò impisso a que. Ün an pü tard: Hieronimus d'Erlach retuorna in patria, sia famiglietta resta pel muaint auncha in Frauntscha dal süd. Ils vairs motifs da quist viedi precipito a chesa fuorman tscherts segns da dumanda, ma aunz cu banduner sia Françoise e sia figlietta fo el ün testamaint a lur favur per la totalited da sieus bains. El banduna alura il süd da la Frauntscha — el nu turnaro më. A Berna entreda scu grand signur, el so bütter sablun aint ils ögls da sieus spectatuors. In servezzan mercenari nun avaiva el auncha pudieu fer granda faculted, per pudair turner in patria avaiv' el stuvieu fer debits d'imprast tar tscherts cumpagns. Il muond vo inavaunt be l'istess, per Erlach apparentamaing saimper meglder. L'istess an as marida el a Berna cun l'unica figlia richischma da quel già cito Willading. Erlach eira uossa dandettamaing darcho refurmo, cu cha l'umaun po insè müder culur, da sia «aventüra» Roussillonaise üngün nu savaiva u dubitaiva qualchosa — exceptuo ün — melavita eira que l'agent frances a Solothurn, adüna auncha marquis de Puysieulx.

Cò poss eau uossa glivrer cun buna radschun cun detagls minuzius e bod, bod romanescs. Nossa fantasia, sch'ella ais eir sculeda be ün poïn diplomaticamaing, savaro as fer la rima chi segua, chi stu seguir. Pelvaira, «l'intelligence service» inglais — dschainsa forsa eir la «Gestapo» da l'epoca passeda da milli ans pia memoria — nun ais më sto ün prodot modern — la diplomazia secreta ho adüna giuvo, bainschi suot oters noms, cun otra materia ed oters objects üna rolla eminenta aint illas relaziuns traunter pövels, nazions e singuls prominents. Que ais e saro a tuots cler, cha Erlach stu, vulair u na vulair, dvanter instrumaint ümil e suottamiss a la

cuort francesa, uschigliö guai las consequenzas. Natürelmaing cha tuot que nu succeda aviertamaing. Üna tragedia infama, ün destin crudel, clama ad Erlach — uossa dschender dal grand amih da l’Austria — dandettamaing scu colonel in servezzan imperiel da Vienna. Suot las circostanzas dedas stu el accepter, que pretendava già l’onur da la famiglia Willading e . . . la diplomazia francesa. Nos marquis de Puysieux a Solothurn ria e sfrigna. Intaunt essans arrivos aint il temp da las guerras da successiun spagnöla (1701 fin 1714). Quaunts buns servezzans avaro la cuort francesa d’Erlach. Frauntscha cunter Austria! Ed Erlach, oblio tres innatschas morelas e d’onur a la Frauntscha, dvainta cumandant respunsabel da truppas austriacas a la front dal Rain. Po ün bain s’imaginer pü granda tragedia per ün hom, chi nun ho demusso dapü caracter già in giuvens ans, hom, al quël munaida, ambiziun, tituls ed onur da quist muond, onur formela, significhavan tuot? Ed Erlach ais dvanto que ch’el eira già sto üna vouta, be in otra fuorma: il traditur sainza scrupels, ma in maniera telmaing perfida, ch’el ho savieu eir cò bütter sablun aint ils ögls, na be als umauns da sieu temp, ma eir a bgeras generaziuns seguaintas, fin al mumaint cha tscherts archivs da l’ester s’haun avierts e fat palais in ün schlop quella sia vita dobla. Eau nu vuless manchanter d’indicher per l’ün u l’oter chi s’interessess pü profuondamaing güsta per quista persunalited ün cudesch sortieu l’an 1934 a Paris aint illa ediziun «La Bourdonnais» intitulo «Un secret d’état sous Louis XIV et Louis XV, la double vie de Jérôme d’Erlach» da Henri Mercier.

Ma turnainsa inavous ün pitschen mumaint tar sia prüma famiglietta al süd da la Frauntscha. Povers eir els, cu stuvaivane viver in misiergia! Ün as volva via cuort francesa a Hieronimus d’Erlach dschainsa almain per obtgnair üna pitschna subvenziun a lur favur. Erlach eira dvanto daspö la mort da sieu sör il confedero il pü rich da sieu temp. El nun avaiva ierto ünguotta da main cu il simpel import dad 1 200 000 glivras. Erlach as permettaiva da cumprer chastels e bains signurils — ma scu cha que vo tauntas voutas cun gliedud chi ho imprains a metter in piazza da la conscienzcha ün agir sainza scrupels, impè da bainvuglientscha — egoissem, impè d’onur e güstia — tradimaint, uschè eir Erlach. Tادلainsa il comentar frances, chi circumscriba il sentimaint da quist grand confedero zieva ch’el avaiva survgnieu via Solothurn il clam d’agüd da

sia Françoise da pü bod: «Boulevardé de colère par ce qu'il appelait une canaillerie, il demande au marquis — adüna auncha l'agent frances — l'intervention royale afin de fermer à ,toujours' la bouche de gens pareils.» Eir que, che bella musica! La cuort francesca, la diplomazia francesca, avava dabsögn dals servezzans da spiun e traditur d'Erlach. Ed ella fo taschair «pour toujours» la buocha a gianüra sumgiainta scu chi eiran pera duonna e «fille de Messire Jérôme d'Erlach», chi vivaivan in s-chüra misiergia e tradidas in lur pü senchs sentimaints. Cha minchün fatscha svesch sieu versiun in quist regard. «Le roi-soleil» ordinescha svesch da pajer our da la chascha da stedi anonimamaing ün import da 5000 glivras a la famiglietta abandunada dad Erlach, chi nun avava oter cu debits. Memma tard, la prüma duonnetta dal grand Jérôme, sia Françoise da Roussillon, moura, zieva avoir vivieu üna vita taunt plaina da mortificaziuns e tradimaint entros in quella, povra scu üna mür da baselgia nu relaschand ünguott' oter cu debits. Lur figlietta d'amur giuvenila eira gnida missa in üna da las pü povras clostras dal süd da la Frauntscha, inua cha stuvaivan ir a murdier lur manger e viver dunque da la grazcha e cumpaschiun dal maun ester, ella, «fille de Messire Jérôme d'Erlach!»

Darcho ün pass inavaunt: taunt la Frauntscha cu l'Austria faivan da las tuottas per gurbir la bainvuglientscha e simpatia da la cited da Berna, chi eira da que temp bain il factur politic principel da la Confederaziun. Pensiuns e pensiuns ufficielas e secretas fluiavan vers la cited da l'Aare. Nos Erlach inchascha ed inchascha cun mauns aviertis millis e millis da glivras, florins e louis d'or — che interpretaziun fenomenela dal dit biblic — «Tieu maun dret nu dess savoir che cha tieu schvester fo!» Ma Erlach stu tuottüna as demusser grat per taunta bainvuglientscha metallica! Charta cha Erlach scriva a Vienna — chi po dir, sch'ella nun ais provocheda e dicteda da l'agent frances a Solothurn? — «... Je n'ai pas laissé de faire tout le possible avec ceux de ma famille pour favoriser les intérêts de Sa Majesté Impériale et les alliés et pour détruire ceux de la France...» Que nu craja niauncha l'hom il pü ferm! Scu recumpensa exteriura per taunta incletta e bainvuglientscha imperiela vain Erlach avanzo al gro da generel-magiur. La recumpensa materiela in fuorma da bels guaffnins arduonds glüschaints scu l'or saro eir steda lozieva. L'istess mumaint partivan eivna per eivna, schi

qualvoutas di per di, davent da Jérôme d'Erlach per Solothurn «ordres de batailles» (dispositivs da tactica e strategia) austriacs cun explicaziuns formelas, materielas e persunelas regardand las truppas imperielas. — Eau craj, que basta, e chi chi s'interessa spezhelmaing per quista persunalited, chi ho agieu da l'otra vart per sia patria pü restretta eir darcho grands merits positivs, ch'el piglia in maun il cudesch surindicho — el chattaro schurmas d'oters allegats e detagls, chi confirmaron, attestaron ed amplificharon que ch'eau vegn da depinger cuortamaing. Ils documaints relatifs — innumbrablas chartas — fuorman ün unic grand tradimaint. Eau nu vögl uossa moraliser cò, ma que am pera, ch'ün nu possa ir l'istess na be ligeramaing suravi tuot quist tradimaint d'üna tela persunalited, pruvand da s-chüser las acziuns d'Erlach — e güsta sia prüma — da la quela resultan insè tuot las otras — scu chi prouva ün istoriker (Michaud) dschand, cha que saja success püramaing our d'üna tscherta «inclinaison de jeunesse au plaisir». Las acziuns d'Erlach nu paun gnir imbellidas, ellas sun stedas s-chür e sul e trid tradimaint. In vista a quista vita depinta inclegiainsa forsa darcho üna vouta dapü la vardet e realted dal pled: «*Das ist der Fluch der bösen Tat, dass sie fortwährend Böses muss gebären . . .*» Nus nu fains üngün bun servezzan, scha nu ris-chains e nu vulains vair eir las paginas nairas ed ascras aint ill' istorgia svizzra. Nus nu las vulains schmaladir, que nu sto a nus da güdicher in ultima instanza, eir nus essans be umauns, ma vair las vulainsa. Eau craj, quel istoriker ho radschun, chi ho agieu il curaschi da s'exprimer cun quists plets sainza guardar ne a dretta ne a schneistra: «Erlach hat sich einen ersten Platz unter den grossen Verrätern aller Zeiten gesichert.»

Jérôme d'Erlach moura l'an 1748 cun 81 ans, onuro scu ün dals pü grands confederos da sieu temp. Quels chi cugnuoschan hoz sia istorgia in detagl interpretaron il pledin «onur» cun bainquauntas restrincziuns. Üna revandscha tragica dal destin lascha murir l'ultim descendent direct da Jérôme d'Erlach, Generel Charles Louis d'Erlach, in cumbat al Grauholz l'an 1798 cunter ils Frances, forsa fand cotres ün pô bun ils eminent s'bagls commiss tres sieu non. El ais mort in vaira onur, cumbattand per üna patria in prievei.

Nus pudains uossa lascher d'vart quella materia taunt subtila dals servezzans dals mercenaris svizzers e turnains in impissa-

maints darcho in quel lö cha nus avains banduno aunz cu entrer in quist penser guerresc e materialistic d'üna vart, amuraivel da l'otra. Cuortamaing avai' eau strivlo las tendenzas revoluziunarias dals cuntadins, seguito il svilup adüna pü absolut aristocratic da dinastias, famiglias e tschertas citeds. Ed uossa inchaminainsa cun pass bain grands il 18avel secul. Da la reacziun paurila d'üna vouta nu vain natürelmaing pü discurrieu neir ün pled — chosa passeda, supprimeda. Ella eira taschanteda — l'aristocrazia triumfescha saimper dapü, ma lönch na adüna in onur. Il clinger metallic dals raps e l'or glüschant avai' bgeras voutas pü pussaunza cu la noziun «patria». La Svizzra eira danövmaing dvanteda reservuar da soldatesca per bgeras cuorts da noss' Europa. Nus stains davaunt üna cumpletta degeneraziun da que ch'ün pudaiva auncha taxer scu «democrazia». E l'istess stuvainsa dir, cha ils aristocrats, taunt pussaunta chi pudaiva eir esser lur influenza — in nossa Svizzra nun ais quista influenza e supremazia mê steda in cas da metter il pövel cumplettamaing in sclavitüd. Per que pisseraivan in prüma lingua ils chantuns da pajais chi furmaivan cò ün grand cunterpais cunter las centralisaziuns da citeds ed eventuelas aspiraziuns memma persunelas. Impissainsa per ex. be eir a l'istorgia da nos egen chantun cun sias differentas lias dals tschientiners aunz chi furmaivan vivas demonstraziuns cunter eventuelas usurpaziuns u tendenzas centralisticas. Il pövel savaiva tar nus eir guandager sieus drets. Que nun impedescha però, cha politica da famiglia e partieu giovan üna rolla immensa e mainan aint il pövel nouvamaing misfiduzcha ed üna tscherta dispusiziun a revoluziuns e müdedas. In Grischun triumfescha bod il partieu austriac, bod quel frances, cò e lo do que battostas be da singuls. Ma tuot pera da gnir plaunet in muvimaing. A manchaivan güsta auncha las teorias dals filosofes frances, d'ün Montesquieu (lettres persanes 1748), da nos J. J. Rousseau (contract social 1762), la gruppa dals enciclopedists cun Didérot (dictionnaire philosophique 1751—1780) cun lur ideas e propaganda da sclerimaint, da liberted e dignited dal singul umaun sün champ sociel, religius e morel, impuls d'ideas materialisticas, e l'explosiun nu pudaiva esser pü dalöntschi. Scu fö da stram cumainza que ad arder, e nus assistins in seguit ad ün incendi enorm. — Precursura da quista revoluziun eira in üna tscherta maniera bain eir la declaunza americana dals drets da l'hom dal 1776, chi crescha üna

nouva noziun da penser e resentir in regard a la dignited dal singul individuum. E quist penser ais forsa üna da las pü bellas istorgias modernas da la gloria e dignited da l'umaun scu creaziun, istorgia chi nun ais però auncha glivreda e chi ho figüro sün bgeras glistas da tranctandas da las conferenzas internaziunelas dals ultims ans. Che vainsa raggiunt insè, e quaunt grand ais il «progress» a s'impisser, cha l'Europa eira già quella vouta madüra per quistas ideas da liberted, l'Europa chi eira internamaing taunt staungla da despotissem e praschunia spiertela. Qualchosa stuvaiva succeder. E que pudainsa constater e pudainsa dir: ad ais eir success qualchosa, bger, fich bger aise success, enormamaing bger e singuleraing tuot in nom da quels trais pledins: liberted — equalited — fraternited. Quists trais pledins sun gnies scrits aint ill' istorgia adüna darcho e saimper darcho cun bger saung ed infamas crudel-teds. Nus nu pudains però cò criticher melamaing, ans impissand uossa a la revoluziun francesca. Nu schmanchainsa üna chosa fundamentela:

Cur cha la liberted as sdasda zieva ün lung temp da praschunia e servitüd, cur ch'ella oza dandettamaing sieu cho dvaint' ella üna pussaunza da destrucziun.

Scha il pled equalited dvainta d'ün di a l'oter clam da cumbat sün giassas e vias, so quist fat fasciner la massa, la fo dvanter infantila in sia algrezcha e plaschair, ma crudela e plain d'ödi in sia esecuziun per quist dret.

Fraternited ais il simbol da dignited per sieu prossem in sen religius e sociel. Ma quista expressiun da charited cristiauna survain ün sul aspet süllas barricadas e suot la guillotina da Paris. Che sula musica ün tel pled in buocha d'ün Robespierre!

Las paschiuns s-chadagnedas triumfettan, e cun enorma sveltezza as daresan las ideas e las bajunettas francesas suravi l'Europa ed aintran eir in nossa Svizzra e Grischun. Cun que cumainza eir per nos chantun ün temp da desastrusas relaziuns economicas. Politica da famiglia ho s-chaffieu üna pusiziun poch lusingianta: las duos potenzas Austria e Frauntscha haun vicendaivelmaing e cun different success influenza sün quista politica. Il Grischun eira saimper auncha ün factur strategic da grandischma importanza, e nus nun ans stuvains der memma da buonder, scha nos pajais dvan-tet nouvamaing champ da battaglia. Il cuors politic da nos Grischun

müdaiva scu üna bindera da vent tuot seguond l'opportunitèd. La misiergia economica dvantet cun l'ir dal temp catastrofela. Scu exaimpel be quaist: in marz dal 1799 passaivan tres las valledas grischunas ardaunt a 30 000 sudos esters. Ralantains eir cò ün mumaint nossa cuorsa tres ils decennis e tschientiners fand ün pêr simplas riflessiuns sociel-politicas, ün simpel conguel cul temp d'hoz. Per me dvainta l'istorgia pür lo viva inua ch'èau prouv da realiser il temp passo in vstieu modern. 30 000 sudos esters chi passaivan tres nossas vals grischunas! Savains nus vairamaing che cha que vuol dir u ais que be üna cifra, ün simpel trais cun quatter nollas. Que vuol dir bgerun dapü. L'an 1800 figüraiva nos chantun cun ca. 75 000 abitants. Dandettamaing sun cò 30 000 sudos esters in pü. Che agravi infam. Sün ün sudo ester dimena 2—3 umauns dal pajais. Per l'an 1939, èau nun he cò üngüna cifra autentica, d'he èau stimo la truppa da nossa brigada 12 cun ca. 12—15 000 homens, que eirans però nus sves, u noss frers, noss baps e lur figls — proporziun in quist'epoca: sün ün sudo da l'egen pajais dimena ca. set umauns na in unifuorma. E l'istess ans paraiva que tschertas voutas, cha nu füss pü ün unic löin inua chi nu dominess il vstieu grisch da noss sudos. L'an 1939 eira però tuot reglo, reglamento, organiso e previs, nus nun avains agieu cumbats sün egna terra. Üngüna cumpagnia nun ais steda constretta per gnir a viviers da plünderger las stallas e chamedas da noss cuntadins — in buna maniera e cun terminologia da militer as nomna que «requisiziun da viviers». Forsa cha sfrignains ligeramaing udind quista tesa e legiand quists conguels, que nu fo però ünguotta, l'essenzchel ais: que eira uschè. Cu staiva que però vers l'an 1800? Laschainsa cò quietamaing discuorrer ün simpel documaint güsta per noss' Engiadin' ota, chi ultimamaing nun ho alura l'istess na stuvieu patir taunt scu otras valledas u singulas vschinaunchas. E l'istess fessans vaira grands ögls, scha que chi ais success quella vouta in nossas vschinaunchas dvantess ün bel di darcho vardet in noss egens cumüns. Davaunt me d'he las memüergias da Paul Robbi da Segl dals ans 1797—1834 (il text tudas-ch as chatta reprodüt tres Conradin Planta in ün'aggiunta dal program da la Scoula chantunela a Cuaira 1907/08 — il text rumauntsch ais a sieu temp gnieu publicho aint illa «Dumengia Saira» dal Fögl d'Engiadina dal 1900 e 1901 ed illa «Dumengia saira» dal 1903, X. anneda, chattaron

interessents eir auncha oters documaints chi tangeschan quista materia, scrits e preschantos tres R. A. Gianzun in ün artichel «Austriacs, Frances e Schlarinots»).

Ün pèr simplas indicaziuns bastaron però per illustrer, che cha que voul dir, avoir soldatesca estra in egen pajais e stuvair suter seguond lur gïas:

An 1799,

di 12 d'marz: La saira sun arrivos sur il Julier, sainza cha saja ruot via, vain dit, 1200 homens, in möd, cha Silvaplauna haun agieu fin a 60 homens per chesa ed il pü poch 28 . . . Las femnas eiran fùgidas a Surlej, ma ils sudos sun ieus eir allò e pigliettan ils daners, cha quellas avaivan in giglioffa.

6 meg: Dieu ans agüda libers da tuottas quistas liberteds!

14 meg: La truppa returnet dalla Güglija a Silvaplauna, inua füt in quartiereda, eir a Champfèr. As rechattai van da 30—50 homens per chesa. La gliעד plaundschan e cridan, nun aviand pü sostentimaint.

17 meg: Sün Güglija eiran a paler persunas da Celerina, St. Murezzan, Champfèr, Silvaplauna e Segl, ca. 300 persunas.

18 meg: Füt ruot aint e fat grands invöls.

19 meg: L'uorden ais, da'ls der da manger e cha pajaron (?), ed inua nu vain do, saro piglio (!).

21 meg: Sun miserabels temps: rapina da victuaglia, fain e mobiglias; dapertuot sudos, chavals, müls, chars.

Cu radschun varo Paul Robbi cun quels pledins ch'el scriva als 3 da gün: . . . Che vita! Quist' exclamaziun cumpiglia in se tuot que cha quel hom taunt bainpensant pudaiva dir e s'impisser da quel temp burrascus.

An 1800, als:

12 nov. . . . ils mastrels gnittan clamos a San Murezzan tar il generel per piglier incunter cumands.

28 nov. . . . duos cumpagnias sun cò sur not, ma a vegnan adüna novas truppas.

29 nov. . . . homens e duonnas cun chavals e bouvs stöglian ir vers Malögia a fer la ruotta

- 2 dec. . . . il general ais turno inavous, e scu salüd ho'l pretais differents caps da muaglia da maz . . .
- 12 dec. . . . a Segl-Maria in quartieraziun fin a 18 sudos per chesa, a Segl-Baselgia fin 40 . . .
- 26 dec. . . . da Zernez davent fütta requiros tar nus 2010 pauns . . . e. u. i.

Que basta per ans der üna pitschna idea da tuot que chi sto auncha aint il taunt famus diari da Paul Robbi, materiel grandius per nossas scoulas secundaras da l'Engiadin' ota cur cha stöglia tratter la revoluziun francesa e nossa patria pü restretta. A Schlarigna — que saja dit be uschè a la svelta — ho agieu lö quella vouta üna batosta imperiela-francesa sül terrain, inua ch'ais uossa edifico nos Hotel Cresta Palace, quist edifizis sto dimena sün «fundamainta» istorica! Our da Paul Robbi resulta eir auncha cha ils sudos esters nun avaivan cun se bod üngünas mangiativas, a requiraivan ed invulaivan a bainplachair, obliaivan la glieud a lavur sfurzedada, lavur da ruotta süls pass, oblig da mner vtüras da cò e da lo, purter ferieus, homens e duonnas stuvaivan as suottametter als cumands e pretaisas da quista soldatesca, e tuot eira bain inolet pü u main gratuitamaing. Quaunts dans materiels resultettan our da quista occupaziun da las truppas imperielas e francesas. Avaunt ans m'he eau piglio la paina da sfiner ün poet intuorn zieva relativs documaints da l'archiv da Schlarigna e que güsta eir per quista epoca e chattet per cas eir ün tel dato dals 15 lügl 1799, uossa registro in archiv scu nr. 125 (originel). Quel ans so der ün tschert sclerimaint sur da quist dan subieu tres ün' unica vschinauncha, ed eau am pigl la liberted da perder eir auncha sur da quist chapitel ün pèr plets. Que chi segua resguarda ils «avairs» dals Schlarinots, chi stuvaivan eir els, vulair u na vulair, fer buna tschera a lur «giasts», ils ricoverand e dand da manger cur cha güsta vulavaivan. Schi, ils «usters» avessan bain agieu il dret — e da quel dret haun els eir fat adöver, que chi resulta our dal documaint menziuno — da fer ün quint per lur incomods e per que ch'els avaivan da bun. Que tuot avess alura stuvieu gnir pajo ün bel di dals partieus litigiant, natürelmaing ch'ün vivaiva eir già quella vouta pulitamaing sün credit. Ma la memüergia ais steda cuorta. Ed uschè pudettan eir ils «ospitaivels usters» da Schlarigna da quella vouta bain fer lur quint, vis nun

haun els da que ch'eau pudet eruir ma neir il pü simpel crüzer, il quint glivret cun ün bilauntsch absolut unilaterel — tuot ais sto scu scrit sü per il chamin. Ad existiva già quella vouta ün index da predsch e controlla dals predschs — ünguotta da nouv sün quist planet e suot il sulagl! — ils «usters» as stuvaivan tgnair per ex. a seguaintas normalisaziuns e taxas:

- per ün past als imperiels xers (crüzers) 10, als uffizchels al past 30 x,
- per ün past als frances xers 15, als uffizchels xers 23,
- per schurneda in Güglia u Alvra «xers 48 allas Femnas et R 1 Homens»,
- la patruglia da not (chi stuvaiva bgeras voutas gnir fatta dals indigens) pajaiva cun xers 20,
- 1 vtüra fin Silvaplauna mettand a dispusiziun char, chavagl u bouv e conductur «custaiva» R. (raintschs) 1.32, per üna mezza d'vin = 1½ lit. gnivan miss in quint xers 18 e. u. i. (60 crüzers faun 1 raintsch!)

Tscherts «avairs» da Schlarigna tunan uossa seguaintamaing:

	imperiels: (Re xers)	frances: (Re xers)
<i>Sgnr. Gudench Bernadell:</i>		
pasts als frances 47	— —	11 45
pasts als imperiels 221	36 50	— —
«Scarpe»	2 —	— —
viedis à Sylvaplauna voutas 6	9 12	— —
stô diss 3 in Jullia	3 e. u. i.	
<i>Duonna Maria Manella</i> metta in quint tr. o.		
üna sh vacha (bella)	116 26	— —
<i>Sgnr. Jachen Frizzoni</i> preschainta seguaint quint:		
Purto ferieu a S. Murezzan	— —	— 12
Pattuglia üna not	— 20	— —
in Julia 4 diss	4 —	— —
<i>Sar Jan Pol</i> ais ieu üna vouta cun		
mnadüra a S. Murezzan	— 30	— —
ho fat 1½ not Pattuglia	— 30	— —
üna sh vacha	— —	116 46

Ils *Sgnr. Griotts u saja Ganzoni* haun

«rinfras-cho ün»	—	10	—	—
3 sh vachas	—	—	243	—

Sgnr. rev. Gian Battista Frizzoni

(cun 72 ans!):

Jullia diss 3	3	—	—	—
la noat à Silvaplana per discuorrer con Generel	—	48	—	—
Pattuglia noats duas	—	40	—	—
stô depütô a Silvaplana	—	48	—	—
per solo costo da Masdinas per ün Frances	—	—	1	44
a purter ün ferieu a S. Murezzan	—	—	—	12

Que sun uossa be ün pêr da quels exaimpels. Our dal surindicho originel resulta, cha tuot ils abitants da Schlarigna/Crasta, aviand svesseconomia, stuvettan der pasts ad imperiels e Frances, ed eau am pigliet la paina da fer las differentas summas. Il montand in daners per la vschinauncha resp. abitants importa a basa dals fögls chi sun avaunt maun:

1. per charn		R 401	xers 01
2. per lavuors prastedas, vtüras, pasts, materiels etc. etc.	als imperiels	R 5461	xers 07
	als Frances	R 3833	xers 52
	total	R 9696	xers —

In tuot partecipettan a quists «avairs» 74 differentas chesedas u famiglias da Schlarigna/Crasta, chi avaiva quella vouta ca. 300 abitants. Ün unic vschin, il pü benestant da Schlarigna da sieu temp, *Florian Marolani* (Maloraun u eir Marolaun) stuvet fer na da main cu seguaintas spaisas a favur dals

imperiels	R 527	xers 22
Frances	734	xers 5
total	R 1261	xers 27

Raintschs e crüzers nun ans dischan ünguotta, scha nus nun avains üna normalisaziun. Il crüzer vain adüna darcho identificho cun fr. —.03, uschè simpel nun ais que, üna vouta saro que sto vaira, la relaziun per hoz — eau he fat our quella relaziun a sieu

temp per l'an 1948 — stu adüna darcho gnir missa in concordanza culs differents cuosts dal di, pür alura pudainsa funcziuner cun raps e francs. Il coefficient da valur per quella epoca dal 1800 in relaziun cul di d'hoz ais a basa da bgers congruals trats na da main cu 17.373, que voul dir: ils raps avaivan quella vouta üna valur da cumpra da 17.373 voutas dapü da que ch'ella ho hoz, dimena ün raintsch 1800 valaiva scu frs. 17.373 hozindi. As basand sün que s'a-muntessan ils «avairs» schlarinots da quell' epoca sün 9696 voutas $17.373 = 168\,448.60$ francs, tuot bella summa. Sgnr. Florian Morolani, cò surindicho, avess agieu sulet ün «avoir» da frs. 21 912.75. L'istess vschin possedaiva quella vouta seguond ün relativ estim ün chapitel da R 13 072, chi vuless darcho dir in lingua d'hoz: frs. 227 099.25, uschè ch'el ho pudieu e stuvieu der no ca. 10 % da sieu possess, ün tuot respettabel sacrifici a favur da truppas estras, chi vulaiavan purter «la liberted». Ün pudess filer inavaunt quists congruals ed impissamaints, ma eau craj cha hegians pudieu survgnir üna pitschna idea, che cha que vögliar dir e che cha que vulaiava significher quell' expressiun cha nus avains svesse pudieu ler tauntas voutas düraunt l'ultima guerra in nossas giazettas «Occupaziun tres truppas estras». Ed eau d'he strivlo tuot be cuortamaing e dal puonch da vista exclusivmaing materiel. Que ch'üna tela occupaziun significha morelmaing e spiertelmaing nu saro mê üngün in cas d'exprimer a fuonz be cun pleds. E nus pudains adüna darcho e forsa pustüt quist an da commemoraziun eir per nos chantun ans impisser be cun veneraziun a tuot quel immens grand cha Dieu ho regalo daspö e daspö ed adüna darcho da nouv a nossa patria libra e forsa esser eir qualvoutas ün poet pü grats visavi taunta benignited demusseda da suringiò. Alura inclegiaronsa e pronunzcharons bain cun güst sen e pü incletta eir quels pleds chi staun aint ils «Statüts civils, criminels e matrimoniels d'Engiadina sura» dal 1732, almain aint il exemplar pertuchand a Schlarigna e chi derivan da Petro Busyno (Peider Büsin) a sieu temp dot e zelant predichant a Silvaplauna (1654—1685):

«Dieu tuot pussaunt in tshel saja ot fich ludo,
 Ch'el ho il pövel Grischum our zuott il giuff spendro.
 Voass vegls, o vus Grischums, quels haun stuvieu piglier
 Ledschas da greif Signours et stret suott quellas ster.

Mo huoss, o chiers Grischums, pudais vus ledschas fer
A vus istess et eir a quellas fer salver.
O chier paiais Grischum, Dieu ho te fich amo,
Perque Dieu nun smancher, mo tegna quel ludo.
Ama Justi' et Dret, il pover nun chalchier.
Stima la liberted: Dieu po quella piglier.
O Dieu vögliast dal mel noass Engadin huster
E pesch, prosperited ad ella saimper der

Amen.»